

te geven aan mijn indignatie over Vissering's laatste opstel in de Gids ... Zelden zag ik lamlediger houding dan die door de voorstanders van de orthodoxe school tegenover ons wordt aangenomen' (255-256). Hij biedt Van Houten bij deze gelegenheid aan 'den handschoen voor U op [te nemen]', maar uiteindelijk is het toch Van Houten die een verweer schrijft.

Zo volgt men in de briefwisseling Piersons leven. Zijn verhouding tot zijn ouders en zijn zusters en broers, de bekende Allard en Hendrik Pierson. In de correspondentie met zijn familieleden leert men veel over de opvattingen binnen het Réveil. Men leest dat Pierson aanvankelijk zendeling zou worden, maar tijdens zijn opleiding voor de handel kiest. Niet lang daarna wordt hij gegrepen door de nieuwe wetenschap van de economie. Hij wordt bankdirecteur, hoogleraar (zonder dat hij ooit een universitaire opleiding volgde), directeur van de Nederlandsche Bank (1885-1891), minister van financiën (1891-1894) en formateur van het kabinet Pierson-Goeman Borgesius (1897-1901) dat bekend is door zijn wetgeving op sociaal terrein. Kortom een carrière die de lezer in contact brengt met vele aspecten van de negentiende eeuw.

De brieven zijn op de gebruikelijke manier uitgegeven. Ze zijn, doorlopend genummerd, chronologisch achterelkaar geplaatst. Bij elke brief staan (voortreffelijke) noten die de lezer en de onderzoeker goed op weg helpen. In het laatste deel zullen een personen- en een zakenregister opgenomen worden. Toch is op deze manier van uitgeven wel wat aan te merken. Men vraagt zich af waarom een zo interessante briefwisseling, die niet alleen voor de onderzoeker bedoeld is (41), niet wat toegankelijker gemaakt wordt door een onderverdeling met korte toelichtingen op de brieven die volgen. De geïnteresseerde lezer wordt nu geconfronteerd met 746 pagina's brieven zonder onderbreking achterelkaar afgedrukt. Als hij even het boek laat rusten vindt hij niet gauw een nieuw begin.

T. J. Boschloo

U. Jansz, *Denken over sekse in de eerste feministische golf* (Dissertatie universiteit van Amsterdam 1990; Amsterdam: Sara/Van Genneep, 1990, 284 blz., f48,50, Bf970,-, ISBN 90 6012 857 5).

Hebben vrouwen in principe dezelfde vermogens als mannen of zijn ze als het er op aankomt toch anders? Die eeuwige vraag naar 'het verschil' en 'de gelijkheid' heeft ook binnen het wetenschapsterrein dat zich bij uitstek bezighoudt met het problematiseren van 'sekse', dat van vrouwenstudies, jarenlang een centrale plaats ingenomen. Op het ogenblik lijkt dat verleden tijd. Steeds vaker wordt in deze kring betoogd, dat het verschil en de gelijkheid twee loten zijn van dezelfde stam: het streven naar gelijke rechten van mannen en vrouwen vooronderstelt het erkennen van verschillen tussen de seksen. Kritiek ontmoet dit dichotome denken ook, omdat verschillen tussen vrouwen onderling daardoor onzichtbaar zouden blijven 1.

Binnen vrouwengeschiedenis is aan het deconstrueren van de dichotomie gelijkheid-versus-verschil vooral de naam verbonden van de Amerikaanse historica Joan Wallach Scott. 'Bij een nauwkeurige beschouwing', aldus Scott, 'vallen de historische argumenten van feministen meestal niet in die keurige vakjes; het zijn eerder pogingen om theorieën van gelijke rechten te verzoenen met culturele concepten van sekseverschil ...'². Dit theoretisch kader vormt het raamwerk voor de dissertatie van Ulla Jansz, die de ideeënontwikkeling van vrouwelijke en mannelijke feministen (voorzitters van een verandering in de positie van vrouwen) over het vrouwenvraagstuk in Nederland tot onderwerp heeft.

Zij wil met haar studie een alternatief bieden voor de bestaande geschiedschrijving over de

eerste feministische golf, die naar haar oordeel meer aandacht had voor wat de feministen scheidde dan voor wat hen bond. En passant ook de socialistische en van de verzuiling uitgaande historiografie aan een kritisch onderzoek onderwerpend, richt ze zich toch vooral op de geschiedschrijving waarin de dichotomie van gelijkheid-versus-verschil de boventoon voerde. Hierin werden twee soorten feministen onderscheiden, die met hun streven naar verandering in de positie van vrouwen een verschillend doel beoogden: volstreekte gelijkheid tussen de seksen tegenover een versterking van het vrouwelijke element in de maatschappij.

Vanuit dat perspectief analyseerde Jansz aan de hand van tijdschriften, boeken en brochures het denken over het vrouwenvraagstuk tussen 1860 en 1912, het jaar waarin volgens haar met de eerste aflevering van *De vrouw, de vrouwenbeweging en het vrouwenvraagstuk. Encyclopaedisch handboek* de basis voor deze geschiedopvatting werd gelegd. Vanzelfsprekend keek zij vooral naar de opvattingen van de feministen over 'het verschil' en 'de gelijkheid', terwijl ze bovendien de vraag stelde of voor alle vrouwen dezelfde veranderingen werden bepleit. De uitkomst van het onderzoek zal in het licht van het bovenstaande niet verrassen; ze komt tot de conclusie dat vrijwel alle feministen zich van zowel gelijkheids- als verschilargumenten bedienden.

Zonder uitzondering bepleitten ze gelijke rechten, zowel op onderwijs en arbeid als ten aanzien van kiesrecht en zedelijkheidswetgeving. Tegelijkertijd bleken de meeste feministen onderscheid te maken tussen verschillende categorieën vrouwen. Voor vrouwen uit de burgerij achtten zij meer vrijheid en gelijkheid mogelijk dan voor vrouwen uit de arbeidersklasse; ongehuwde vrouwen werden vaak meer rechten toebedacht dan gehuwde vrouwen. Vrijwel unaniem ook wezen de feministen meer of minder nadrukkelijk op de specifieke rol die vrouwen na het verkrijgen van hun rechten in de maatschappij konden vervullen. Zo zou toekenning van het kiesrecht leiden tot een 'vrouwelijke' inbreng in de politiek of— ander voorbeeld — door de toetreding van vrouwen op de arbeidsmarkt een 'vrouwelijke' sfeer op de werkplek ontstaan.

Wat levert Jansz' manier van kijken nu concreet voor nieuws op? In dat opzicht valt het resultaat van haar studie tegen. Wat het feminisme wilde is al sinds jaar en dag bekend en voor de gehanteerde argumenten geldt dat, zij het in iets mindere mate, eveneens. Door te laten zien dat de standpunten van de feministen minder uiteen liepen dan vanaf 1912 vaak is gesuggereerd, draagt de auteur weliswaar bij aan een meer evenwichtige geschiedschrijving over de eerste feministische golf, maar zij schiet in het verlangen om haar 'theorie' te 'bewijzen' helaas te ver door. Onvermoeibaar voert zij de ene na de andere feminist ten tonele, ontdekt telkens weer zowel verschil- als gelijkheidsargumenten en concludeert tevreden dat zij heeft gevonden wat zij zocht. Enigszins verbaasd constateert zij, dat de redactrices van het radicaal-feministische tijdschrift *Evolutie* met hun consistente gelijkheidsdenken niet in haar model passen. Maar een antwoord is snel gevonden: zij waren 'waarschijnlijk uniek' (187).

Met dat laatste woord kom ik bij de kern van mijn bezwaren tegen deze studie. In haar modieuze behoefte om verschil- en gelijkheidsargumenten als twee kanten van dezelfde medaille te beschouwen is Jansz vergeten de aandacht te vestigen op het unieke van de betogen, op dat waarin de feministen zich, bij alle overeenkomsten, in hun denken over het vrouwenvraagstuk van elkaar onderscheidden. Volgens mij gingen achter al die schijnbaar uniforme argumenten namelijk uiteenlopende vooronderstellingen schuil. Door die verschillen te bagatelliseren heeft zij de kans gemist om het gedachtengoed van de eerste feministische golf in een breder perspectief te plaatsen.

Deze kritiek neemt niet weg, dat het boek zeker bestaansrecht heeft. Nog niet eerder zijn de opvattingen van een groot aantal bekende en minder bekende feministen uit deze periode zo systematisch in kaart gebracht. Het onderwijs voor meisjes, de kiesrechtkwestie, de dubbele

moraal, het kostwinnersprincipe enzovoorts, het komt allemaal uitgebreid aan de orde. Met veel bruikbare citaten en een handzaam register vormt deze studie een welkome aanvulling op wat nog steeds—en bij gebrek aan beter terecht—als het historische handboek van de Nederlandse vrouwenbeweging wordt beschouwd, het oorspronkelijk in 1948 verschenen *Van moeder op dochter*³. Zo bezien heeft Jansz de (vrouwen)geschiedenis een goede dienst bewezen.

1 Voor een overzicht van de ontwikkelingen van het wetenschapsterrein vrouwenstudies: M. Brouns, *Veertien jaar vrouwenstudies in Nederland. Een overzicht* (Zoetermeer, 1988).

2 Joan Wallach Scott, 'Deconstructie van gelijkheid-versus verschil. De bruikbaarheid van de post-structuralistische theorie voor het feminisme', in: F. de Haan, e.a., *Hel raadsel vrouwengeschiedenis. Tiende jaarboek voor vrouwengeschiedenis* (SUN Nijmegen, 1989) 96-113. Van haar verscheen ook: *Gender and the politics of history* (New York, 1988).

3 W. H. Posthumus-van der Goot, A. de Waal, ed., *Van moeder op dochter. De maatschappelijke positie van de vrouw in Nederland vanaf de Franse tijd* (3e dr.; Utrecht-Antwerpen, 1968; reprint Nijmegen, 1977).

M. van Essen

M. de Kwaasteniet, *Denomination and primary education in the Netherlands (1870-1984). A spatial diffusion perspective* (Nederlandse geografische studies CXVII; Amsterdam: Koninklijk Nederlands aardrijkskundig genootschap, Instituut voor sociale geografie, faculteit ruimtelijke wetenschappen, Universiteit van Amsterdam, Florence: European University Institute, 1990, 261 blz., f36,-, ISBN 90 6809 127 1).

In een doorwrocht sociaal-wetenschappelijk betoog, gelardeerd met tal van lineaire regressie-analysen en correlatiecoëfficiënten, beschrijft de geografe De Kwaasteniet de kwantitatieve ontwikkeling van verzuiling en ontzuiling in het lager onderwijs in respectievelijk de periodes 1870-1930 en 1970-1984. Zowel vanwege de ruim genomen onderzoeksperiode als vanwege de naar verschillende typen gemeenten onderscheiden cijfermatige gegevens is dit een waardevol boek. Het werd in 1989 aanvaard als Ph. D. thesis aan het European University Institute te Florence.

Wellicht om het buitenlandse publiek te gerieven gaat de auteur uitvoerig in op de verschillende theorieën over verzuiling en geeft zij een handzaam overzicht van de Nederlandse schoolwetgeving in de periode 1857-1930. Wanneer zij op bladzijde 95 (!) een begin maakt met de presentatie van het empirische materiaal, wordt het eigenlijk pas echt interessant. Een reconstructie van de leerlingenaantallen van de verschillende schooltypen laat zien dat het bijzonder onderwijs, na een gestage uitbreiding in de periode 1870-1920, in de jaren twintig een meerderheidsbelang veroverde. Het verschil in expansie tussen het katholieke en het protestants-christelijke onderwijs is opvallend. De protestantse scholen wisten al voor de invoering van de volledige subsidiëring in 1920 een zeer groot deel van hun (offerv aardige) achterban te mobiliseren en boekten in de jaren twintig een bescheiden winst. De groei van het katholieke onderwijs verliep aanvankelijk trager en kreeg na 1920 een sterke impuls. Het bekende onderscheid tussen het meer van bovenaf gedirigeerde verzuilingsproces in katholieke kring en het meer van onderop gestimuleerde isolementsstreven onder orthodox-protestanten vinden we in deze kwantitatieve ontwikkeling bevestigd.

Dit verschil is ook waarneembaar bij de in de tweede helft van de jaren zestig gestarte inkrimping van het bijzonder onderwijs. De katholieke scholen verliezen dan zienderogen terrein op hun concurrenten (maar toch minder dan op grond van de ineensstorting van het rijke roomse leven mocht worden verwacht), terwijl de protestantse scholen hun marktaandeel effectief verdedigen. De auteur schrijft de betrekkelijk geringe ontzuiling in het onderwijs onder